

**Simona Bratu
Vasile Fălie**

Fizică

Manual pentru clasa a XII - a

F1+F2

EDITURA DIDACTICĂ ȘI PEDAGOGICĂ, R.A.

Capitolul 1. TEORIA RELATIVITĂȚII RESTRÂNSE

1.1. Bazele teoriei relativității restrânse	3
1.1.1. Relativitatea clasică	4
1.1.2. Experimentul Michelson	8
1.2. Postulatele teoriei relativității restrânse.	
Transformările Lorentz. Consecințe	12
1.2.1. Postulatele lui Einstein	12
1.2.2. Transformările Lorentz	12
1.2.3. Consecințe cinematice	14
1.3. Elemente de dinamică relativistă	22
1.3.1. Principiul fundamental al dinamicii.	
Variația relativistă a masei	22
1.3.2. Relația masă-energie	23
Probleme propuse	27

Capitolul 2. ELEMENTE DE FIZICĂ CUANTICĂ

2.1. Efectul fotoelectric extern	31
2.1.1. Legile efectului fotoelectric extern	32
2.1.2. Ipoteza lui Planck. Ipoteza lui Einstein. Ecuația lui Einstein	35
2.1.3. Interpretarea legilor efectului fotoelectric extern	37
Test de verificare	41
Probleme propuse	41
2.2. Efectul Compton*	44
Test de verificare	48
Probleme propuse	49
2.3. Proprietăți ondulatorii ale particulelor.	50
2.3.1. Ipoteza lui Broglie	50
2.3.2. Difrakția electronilor	52
2.3.3. Microscopul electronic	54
2.4. Dualismul undă-corpusul	56
Probleme propuse	61

Capitolul 3. FIZICĂ ATOMICĂ

3.1 Spectre	67
3.1.1. Obținerea spectrelor	67
3.1.2. Clasificarea spectrelor	68
3.1.3. Analiză spectrală	70
3.1.4. Spectrul discret al hidrogenului. Serii spectrale	71
Test de verificare	73
Probleme propuse	74
3.2. Experimentul Rutherford. Modelul planetar al atomului	74
3.3. Experimentul Franck-Hertz*	78
3.4. Modelul Bohr	80
3.4.1. Postulatele lui Bohr	81

3.4.2. Condiția de cuantificare	82
3.4.3. Cuantificarea razelor orbitelor electronilor	83
3.4.4. Cuantificarea energiei totale	84
3.4.5. Cuantificarea vitezelor	85
3.4.6. Cuantificarea frecvenței de rotație a electronului pe orbită	86
3.4.7. Nivele de energie în modelul atomic Bohr	86
3.4.8. Absorbția și emisia de radiație electromagnetică de către atom	87
3.4.9. Ionizarea atomului.....	88
3.4.10. Spectrele atomului de hidrogen.....	88
3.4.11. Verificarea modelului atomic Bohr	91
Probleme propuse.....	94
3.5. Atomul cu mai mulți electroni.....	97
3.5.1. Modelul păturilor electronice	97
3.5.2. Ocuparea stărilor energetice ale electronilor în atom. Periodicitatea proprietăților fizico-chimice	99
3.6. Radiațiile X	101
3.6.1. Natura radiațiilor X și clasificarea lor	101
3.6.2. Radiații X de frânare	101
3.6.3. Radiații X caracteristice	104
3.6.4. Proprietăți ale radiațiilor X. Aplicații.....	105
3.6.5. Aplicarea unor măsuri de protecție a mediului și a propriei persoane la utilizarea radiațiilor X.....	107
Probleme propuse.....	109
3.7. Efectul LASER.....	110
3.7.1. Mecanisme cuantice prin care se realizează amplificarea radiației.....	110
3.7.2. Laseri.....	112
3.7.3. Proprietățile radiației laser	113
3.7.4. Aplicații ale laserilor	116
3.7.5. Protecția față de radiația laser	118
Capitolul 4.* SEMICONDUCTOARE. APLICAȚII ÎN ELECTRONICĂ	
4.1. Conducția electrică în metale și semiconductori.....	124
4.2. Dioda semiconductoare. Redresarea curentului alternativ	126
4.3. Tranzistorul cu efect de câmp. Aplicații.....	131
4.4. Circuite integrate	133
Test de verificare	139
Capitolul 5. FIZICĂ NUCLEARĂ	
5.1. Proprietățile generale ale nucleului atomic	140
5.2. Stabilitatea nucleului	144
5.2.1. Modele nucleare.....	144
5.2.2. Energia de legătură a nucleului	146

5.2.3. Energia de legătură pe nucleoni. Stabilitatea nucleului	147
5.2.4. Reacții nucleare	151
Probleme propuse	156
5.3. Radioactivitatea. Legile dezintegrării radioactive	157
5.3.1. Definiții și proprietăți ale transformărilor radioactive	157
5.3.2. Tipuri de radiații nucleare	158
5.3.3. Legea dezintegrării radioactive	161
5.4. Interacțiunea radiației nucleare cu substanța.	
Detectia radiațiilor nucleare. Dozimetrie	164
5.4.1. Interacțiunea radiației nucleare cu substanța	164
5.4.2. Detectarea radiațiilor nucleare	165
5.4.3. Dozimetrie	167
5.4.4. Aplicațiile radioactivității	168
5.4.5. Aplicarea unor măsuri de protecție a mediului și a propriei persoane față de radiațiile nucleare	169
Probleme propuse	174
5.5 Fisiunea nucleară. Reactorul nuclear	175
5.5.1. Efectele fisiunii nucleare	176
5.5.2. Reacția de fisiune în lanț	177
5.5.3. Reactorul nuclear	179
5.5.4. Fisiune necontrolată. Arma nucleară	182
5.5.5. Estimarea posibilelor efecte ale accidentelor nucleare, respectiv ale utilizării armamentului nuclear de fisiune	183
5.5.6. Aprecierea critică a impactului utilizării tehnologiilor nucleare	186
5.6. Fuziunea nucleară	189
5.6.1. Energia eliberată prin reacția de fuziune nucleară	189
5.6.2. Descrierea evoluției stelelor din perspectiva energeticii nucleare	190
5.6.3. Evaluarea perspectivelor utilizării fuziunii nucleare ca sursă de energie a viitorului	194
5.6.4. Evaluarea posibilelor efecte ale utilizării armamentului nuclear de fuziune	196
5.7. Acceleratoare de particule*	198
5.7.1. Acceleratorul liniar rezonant	198
5.7.2. Acceleratoare circulare	201
5.8. Particule elementare*	207
5.8.1. Clasificarea particulelor elementare	208
5.8.2. Modelul quarcurilor	210
Răspunsuri la testele de autoevaluare	216
Anexe	217
Bibliografie	220

TEORIA RELATIVITĂȚII RESTRÂNSE

1.1. BAZELE TEORIEI RELATIVITĂȚII RESTRÂNSE

Teoria relativității restrânse, formulată în anul 1905 de către Albert Einstein, este una dintre teoriile fundamentale ale fizicii. Punctul de plecare pentru înțelegerea relativității restrânse a lui Einstein îl reprezintă principiul relativității enunțat de Galilei.

Galileo Galilei (1564-1642), savant și scriitor italian. A fost unul dintre fondatorii mecanicii moderne (*Discursi i dimonstrazioni matematiche, intro due nuove scienze*, 1638) și a jucat un rol major în folosirea matematicii pentru explicarea legilor fizicii.

După părerea lui Galilei mișcarea și repausul nu au existență proprie, având sens numai mișcarea unui corp în raport cu un alt corp, altfel spus mișcarea corpurilor depinde de observator adică de sistemul de referință.

Sisteme de referință inerțiale

Aprecierea stării de mișcare sau de repaus a unui corp implică în mod necesar existența unui corp de referință, la care să fie raportată poziția corpului. Iar pentru ca descrierea mișcării corpului să fie completă, trebuie să se cunoască în fiecare moment poziția acestuia. De aceea corpului de referință i se atașează un sistem de axe de coordonate $Oxyz$ și un dispozitiv care permite măsurarea timpului, de exemplu un ceasornic sau un cronometru (fig. 1.1).

Toate observațiile făcute asupra fenomenelor studiate depind de sistemul de referință ales. Cele mai folosite pentru descrierea fenomenelor fizice sunt sistemele de referință inerțiale sau galileiene.

Se numește sistem de referință inerțial (sau galileian) un sistem de referință S' , în mișcare rectilinie și uniformă în raport cu un alt sistem de referință S , aflat în repaus sau de asemenea în mișcare rectilinie și uniformă.

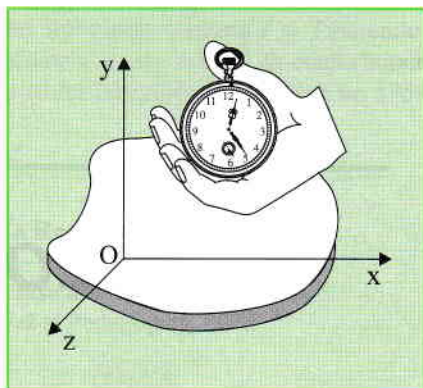

Fig. 1.1. Sistem de referință

De exemplu, Pământul sau orice alt corp de pe suprafața sa constituie o foarte bună aproximație a unui sistem inerțial. Acest sistem este folosit pentru studiul mișcărilor corpurilor de pe suprafața Pământului sau din apropierea sa. Evident, un asemenea sistem de referință nu este fix, deoarece Pământul are o mișcare de rotație în jurul axei sale (mișcarea diurnă) și de rotație în jurul Soarelui (mișcarea orbitală, efectuată cu o viteză de ordinul 3×10^4 m/s). Soarele, care este o stea mobilă, se rotește în jurul centrului galaxiei noastre cu o viteză de ordinul 3×10^5 m/s și o accelerație de 3×10^{-10} m/s², galaxia noastră se deplasează în raport cu alte galaxii etc.

1.1.1. Relativitatea clasică

Principiul relativității clasice a fost enunțat prima dată de Galilei. O formulare a sa poate fi făcută pornind de la grupul de transformări ale lui Galilei.

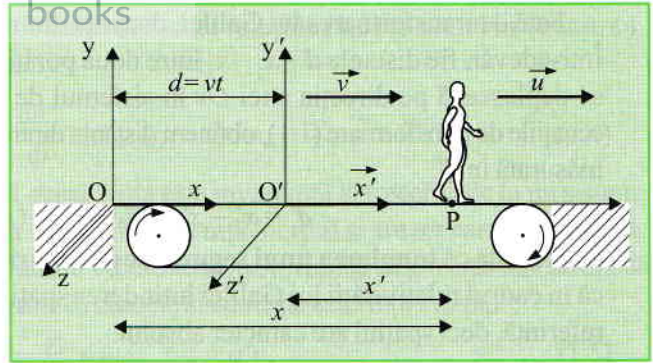
Transformările lui Galilei

Transformările lui Galilei leagă coordonatele unui punct, în care se petrece un eveniment, dintr-un sistem de referință inerțial S , de coordonatele lui dintr-un alt sistem de referință inerțial, S' . Deducerea acestor relații se face pe baza următoarelor premise:

1. Un eveniment (fenomen localizat în spațiu și timp) este caracterizat prin patru coordonate: trei coordonate spațiale (x, y, z), ale locului unde se petrece evenimentul, și o coordonată temporală (t), reprezentând momentul producerii evenimentului.

2. Timpul este absolut, fapt care duce la simultaneitatea absolută (două evenimente, care sunt simultane într-un sistem de referință, rămân simultane

Fig. 1.2. Două sisteme de referință inerțiale

în orice alt sistem de referință) și la durată absolută (durata dintre două evenimente dintr-un sistem de referință rămâne aceeași în orice alt sistem de referință).

3. Spațiul este euclidian independent de timp. Deci, spațiul este absolut (invariant), iar lungimile, suprafețele, volumele și unghiurile se păstrează în același raport în diferite sisteme de referință.

Fie două sisteme de referință inerțiale, S și S' (fig. 1.2). Sistemul S , considerat fix, se află în punctul O de pe sol, la intersecția dintre axele de coordonate Ox , Oy , Oz și scara timpului t , iar al doilea sistem, S' , se află în punctul O' (de pe o bandă rulantă care se mișcă față de sol cu viteza $\vec{v}$ constantă), la intersecția dintre axele de coordonate $O'x'$, $O'y'$, $O'z'$ (paralele cu axele Ox , Oy , Oz) și scara timpului t' . Pe banda rulantă se deplasează o persoană cu viteza constantă $\vec{u}$.

În punctele O și O' se află câte un cronometru. Acestea sunt declanșate simultan când originile celor două sisteme de coordonate coincid ($O = O'$); în acest moment, $t = t' = 0$.

La un moment t , observatorul din sistemul S sesizează că persoana care se deplasează pe banda rulantă trece printr-un punct P . Pentru acest observator, punctul P are coordonatele x , y , z și t . Același eveniment este sesizat și de observatorul din sistemul S' , în același moment ($t = t'$). Pentru acest observator, punctul P are coordonatele x' , y' , z' și t' . Deoarece la momentul t distanța $OO' = vt$, relațiile care leagă coordonatele punctului P din cele două sisteme de referință sunt următoarele:

$$x = x' + vt, y = y', z = z', t = t' \quad (1.1)$$

sau

$$x' = x - vt, y' = y, z' = z, t' = t \quad (1.2)$$

Relațiile (1.1) și (1.2) reprezintă transformările lui Galilei. Cunoscând coordonatele unui eveniment într-un sistem de referință dat, S , putem calcula coordonatele acestui eveniment în orice alt sistem de referință S' , aflat în mișcare rectilinie uniformă față de cel dat.

Față de transformarea lui Galilei, distanța dintre două puncte este invariantă. Într-adevăr, fie distanța $d = x_2 - x_1$ între două poziții P_1 și P_2 ale mobilului P , care se deplasează pe direcția axei Ox în sistemul de referință S . Având în vedere ecuațiile de transformare (1.1), obținem distanța dintre cele două poziții ale mobilului, măsurată în S' :

$$d' = x'_2 - x'_1 = (x_2 - vt) - (x_1 - vt) = x_2 - x_1.$$

Rezultă că **lungimea unui segment este invariantă**. Această concluzie arată că în cadrul relativității lui Galilei întinderea spațială nu depinde de sistemul de referință, deci spațiul are caracter absolut.

Legea compunerii vitezelor

Viteza mobilului P (persoana care se deplasează pe banda rulantă pe direcția Ox) în cele două sisteme de referință, S și S' , se obține derivând în raport cu timpul relațiile (1.1), unde $v = \text{const}$, iar $t = t'$:

$$\frac{dx}{dt} = \frac{dx'}{dt} + v \quad ; \quad \frac{dy}{dt} = \frac{dy'}{dt} \quad ; \quad \frac{dz}{dt} = \frac{dz'}{dt}$$

sau

$$u_x = u'_x + v \quad ; \quad u_y = u'_y \quad ; \quad u_z = u'_z. \tag{1.3}$$

Pentru același mobil P am obținut viteze diferite în cele două sisteme de referință: mobilul se deplasează în sistemul de referință S' cu viteza u'_x , iar în sistemul de referință S , cu viteza $u_x = u'_x + v$ (v fiind mărimea vitezei cu care se deplasează sistemul S' față de sistemul S). Prin urmare, viteza este o noțiune relativă, iar mărimea ei variază în funcție de sistemul de referință.

Principiul relativității în mecanica newtoniană

Studiul desfășurării fenomenelor fizice impune:

a) formularea unui număr de legi fundamentale, ce caracterizează evoluția fenomenelor studiate;

b) precizarea sistemelor de referință în care sunt valabile legile respective.

Astfel, trebuie să răspundem la următoarea întrebare: în ce sistem de referință sunt enunțate legile mecanicii newtoniene?

Poziția unui mobil este perfect determinată prin coordonatele sale, în orice sistem de referință; la fel și traiectoria sa, viteza și accelerația sa. Problema precizării sistemului de referință, în care sunt enunțate legile mecanicii, se pune atunci când se face legătura dintre mișcarea mobilului și cauza care o produce (forța caracteristică a diferitelor tipuri de interacțiuni).

Calculăm accelerația mobilului derivând relațiile (1.3) și având în vedere că $v = \text{const}$ și $dt = dt'$ se obține:

$$a_x = \frac{du_x}{dt} = \frac{du'_x}{dt} = a'_x, \quad a_y = a'_y, \quad a_z = a'_z, \quad \vec{a} = \vec{a}'. \quad (1.4)$$

Rezultatul obținut arată că accelerația este invariantă la trecerea de la un sistem de referință inerțial la un alt sistem de referință inerțial și are un caracter absolut față de sistemele inerțiale. Având în vedere acest lucru, rezultă că și relația fundamentală a mecanicii are aceeași expresie în ambele sisteme de referință inerțiale:

$$\vec{F} = \vec{F}' = m\vec{a}, \quad (\vec{a} = \vec{a}'). \quad (1.5)$$

Masa m , fiind un scalar invariant, deci neafectând transformările (1.1), expresia (1.5) demonstrează că relația fundamentală a mecanicii newtoniene rămâne invariantă față de transformările lui Galilei. Această proprietate constituie principiul relativității în mecanica newtoniană sau principiul relativității al lui Galilei. El se poate exprima astfel:

Legile fenomenelor mecanice sunt aceleași în toate sistemele de referință inerțiale fiind invariante la trecerea de la un sistem de referință inerțial la un alt sistem de referință inerțial.

Sistemele inerțiale prezintă o proprietate fizică foarte importantă: mișcarea acestora nu influențează fenomenele fizice din cuprinsul lor. Căderea liberă a corpurilor, mișcarea pendulelor etc. se execută la fel, fie că sistemul inerțial se află în repaus, fie că se află în mișcare rectilinie și uniformă.

Prin generalizare, trebuie să admitem că:

Este imposibil să se pună în evidență o stare de mișcare rectilinie uniformă prin experimente de mecanică.

Principiul relativității al lui Galilei și electromagnetismul

Principiul relativității galileiene nu este aplicabil fenomenelor de natură electromagnetică.

Contradicția dintre mecanica newtoniană și electromagnetism pleacă de la forța Lorentz, exercitată de câmpul electromagnetic asupra particulelor încărcate:

$$\vec{F} = q(\vec{v} \times \vec{B}) \quad (1.6)$$

Această forță, care depinde de viteza $\vec{v}$ de deplasare a particulelor, nu poate fi încadrată în rândul forțelor din mecanica newtoniană independente de viteză.

În aceste condiții toate fenomenele electromagnetice vor apărea modificate pentru diferiți observatori din diferite sisteme de referință inerțiale. În aplicarea principiului relativității din mecanica newtoniană la fenomenele electromagnetice, apar unele aspecte speciale, legate de faptul că starea câmpului electromagnetic, și chiar valoarea forței electromagnetice, depind de starea de mișcare a corpurilor

cu sarcină electrică care le generează, aspecte ce sunt în totală contradicție cu relațiile de transformare ale lui Galilei.

CONCLUZII

Mecanica newtoniană nu este compatibilă cu fenomenele electromagnetice. Incompatibilitatea provine din faptul că interpretarea rezultatelor experimentale s-a făcut pe baza principiului relativității galileiene, care nu este aplicabil fenomenelor electromagnetice. Pentru a înlătura această incompatibilitate, unii fizicieni au propus reformularea legilor fenomenelor electromagnetice în așa fel încât acestea să fie compatibile cu mecanica newtoniană. Einstein a preconizat, dimpotrivă, o modificare a mecanicii newtoniene, care să corespundă la condițiile de invarianță a legilor fenomenelor electromagnetice. Einstein a intuit corect deficiențele relativității clasice, bazate pe relațiile de transformare ale lui Galilei. El a pus bazele unei mecanici noi – mecanica relativistă – renunțând la noțiunile de spațiu absolut și de timp absolut. El a avut în vedere între altele rezultatul unui experiment efectuat de fizicienii Michelson și Morley (1887), prin care s-a demonstrat că viteza luminii în vid este o mărime constantă, invariantă în raport cu orice sistem de referință inerțial.

1.1.2. Experimentul lui Michelson

Oamenii de știință din secolul al XIX-lea, care s-au orientat în mod deosebit spre studiul opticii, au dezvoltat teoria ondulatorie a luminii. Aceștia asimilau unda luminoasă cu o undă elastică transversală. Conform acestui model, trebuia să existe un mediu material elastic prin care să se propage undele luminoase, cum ar fi aerul pentru undele sonore. Astfel, s-a admis existența unui mediu ipotetic drept suport al undelor luminoase, numit *eter*, răspândit peste tot în Univers, și care pătrundea în toate corpurile.

Acest eter universal, în cazul în care ar fi imobil, ar putea juca rolul unui sistem de referință absolut, față de care s-ar putea raporta mișcarea tuturor corpurilor.

Pentru a putea răspunde corect acestei probleme se cerea confirmarea pe bază experimentală a existenței eterului.

Scopul experimentului lui Michelson

Fizicianul american Albert Abraham Michelson (1852-1931), printr-un experiment rămas celebru, și-a propus să determine viteza absolută a Pământului în mișcarea sa în jurul Soarelui, în raport cu eterul imobil. Experimentul respectiv a fost repetat între anii 1881-1887, în diferite locuri de pe suprafața Pământului, folosindu-se un aparat de tip interferometru, foarte sensibil, construit de Michelson, și care îi poartă numele. În anul 1887, Michelson a efectuat experimentul în colaborare cu omul de știință american Edward W. Morley (1838-1923).

În experimentul său Michelson s-a bazat pe principiul relativității galileiene, deci pe relațiile de transformare ale lui Galilei. Astfel, el a considerat un sistem de referință S , legat de eterul imobil, mediul în care lumina se propagă cu viteza $\vec{c}$, și un al doilea sistem de referință S' , legat de Pământ sau, în particular, de instrumentul folosit (interferometrul), care se deplasează cu viteza $\vec{v}$ în raport cu eterul imobil.

Conform legii galileiene de compunere a vitezelor, ar trebui ca lumina să se propage la suprafața Pământului:

- cu viteza $c_1 = c - v$, în sensul mișcării Pământului pe orbita sa în jurul Soarelui;
- cu viteza $c_2 = c + v$, în sensul opus mișcării Pământului pe orbita sa în jurul Soarelui;
- cu viteze intermediare pe celelalte direcții.

Aparatul a cărui schemă de principiu este dată în figura 1.3 se compune dintr-o sursă S de lumină monocromatică, două oglinzi plane O_1 și O_2 așezate perpendicular între ele, o lamă separatoare de sticlă L semitransparentă, așezată la 45° față de cele două oglinzi.

Lama separatoare, elementul esențial al interferometrului, este acoperită pe una dintre fețele sale cu un strat subțire de argint. În felul acesta, ea lasă să treacă o parte din lumina incidentă și reflectă cealaltă parte a sa. Interferometrul mai cuprinde și un dispozitiv D , folosit pentru a observa franjele de interferență. Brațele interferometrului sunt egale: $OO_1 = OO_2 = l$. Aparatul este așezat pe o platformă mobilă, care se poate roti în jurul unui ax ce trece prin punctul O (centrul instalației), și este orientat astfel ca direcția OO_2 să coincidă cu direcția de mișcare a Pământului în jurul Soarelui.

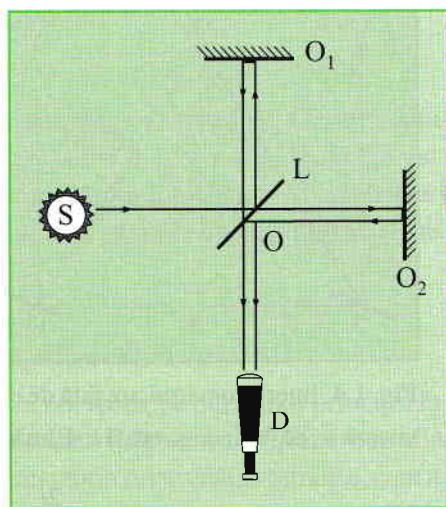

Fig. 1.3. Interferometrul Michelson

Principiul de funcționare a interferometrului

De la sursa S de lumină monocromatică pornește un fascicul SO , care este separat în două fascicule de către lama separatoare L : primul, OO_1 , obținut prin reflexie, cade normal pe oglinda O_1 , iar cel de al doilea, OO_2 , obținut prin transmisie, cade normal pe oglinda O_2 .

Fasciculele OO_1 și OO_2 , reflectate de oglinzile O_1 și O_2 , se întorc la lama separatoare L . Aici, rezultă două fascicule care vor fi orientate spre dispozitivul D , unde se poate urmări fenomenul de interferență în urma suprapunerii celor două